

“QARAVƏLLİ” TAMAŞALARININ YARANMASINDA MİLLİ ESTRADA SƏNƏTİNİN JANR NÖVLƏRİNİN ROLU

Qorxmaz Əlilicanzadə

Sənətsünaşlıq üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent

E-mail: alilicanzade@rambler.ru

Qaravəllini də cəsarətlə həmin siyahıya daxil etmək olar. Qaravəllidə iştirak edən ifaçılar müasir estrada sənətinin müxtəlif janr növlərinin nümayəndələri idi. Estrada proqramlarına nəzər salsaq, görürük ki, orada da eyni zamanda müxtəlif janr növlərinin nümayəndələri bir yerdədirlər. Estrada tamaşalarına isə yalnız danışq janrının nümayəndələri qatılırlar. Estrada aktyorları öz tamaşalarında oxuyur, rəqs edir, rəqqasələrin ifasından bəhrələnirlər. Qaravəllidə də biz bunları görürük. Bir sözlə, qaravəlli xalqın mənəvi, ictimai-mədəni ehtiyaclarından doğub pillə-pillə inkişaf edən əsl milli estrada sənətidir. Qaravəllini estrada sənətinin səyyar dəstəsi kimi qəbul etsək, heç də yanlışdır, çünki onlar kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gəzərək kəvsəc (qışa hazırlıq), mehrican (məhsul yığımi) bayramlarında iştirak edirdilər. Ələsgər Nağıyevin “Qaravəllilərin dünənindən” adlı

məqaləsində deyilir: “İctimai-əxlaqi qüsurları qamçıllayan meydan teatrının ifaçıları bəzi vaxtlarda günün vacib məsələlərinə də toxunurdular. Şəhər və kəndləri gəzib məclislər quran, tamaşa göstərən Qaravəlli xalq teatrının dəstəsinə daxil olan personajlar bunlar idi: kəndirbaz, gözbağlıca, aşiq, sazəndə, xanəndə, təlxək və başqaları” [64, 43].

Mahmud Allahverdiyevin “Qaravəlli tamaşaları” kitabında oxuyuruq ki, “Qaravəlli” tamaşalarında gözbağlayıcılar, akrobatlar fəal iştirak etmiş, rəqqas və rəqqasələr rəqs etmiş, eyni zamanda çoxcəhətli, şən məzhəkələr (farslar), lətifələr onun tərkibinə daxil olmuşdur” [14, 10]. Elçinin isə qaravəllilərlə bağlı məqaləsindən məlum olur ki, “Qaravəlli” tamaşalarını zurnaçı və aşiq dəstələri müşayiət edir və bəzən tamaşadan əvvəl akrobatlar və hoqqabazların məzəli oyunları göstərilir, rəqs, lirik şeir, gözbağlıca səhnələri də özünə mühüm yer tuturdu” [34, 3].

Göründüyü kimi, “meydan teatri” anlayışı burada xüsusi vurğulanır. Meydan deyiləndə estrada sənətinə xas olan kütləvi mərkəllər göz önündə canlanır. Belə ki, bu tamaşalar “müxtəlif yerlərdə – çöldə, şəhər və kənd meydançalarında, karvansara həyətlərində, güllü-çiçəkli bağlarda, hovuz ətrafında həm gündüz, həm də axşam göstərilirdi” [34, 3].

Qaravəlli tamaşalarının meydan oyunları ilə müqayisəsi düzgün yanaşma deyil. Bu növ tamaşalar estrada sənətinə aid edilməli və “estrada tamaşası”, “estrada proqramı”, “əyləncəli estrada mərkəsi” kimi dəyərləndirilməlidir. Belə nümayişlərdə estrada sənətinin müxtəlif janr növləri öz təcəssümünü tapır. İfaçılar janr növlərini ya ayrılıqda, ya da sintez şəklində ifa edirlər. Ayin və mərasimlərin özündə də estrada sənətinin janr növlərinin elementlərini, formalarını görmək mümkündür.

Qaravəlli mənşəyini, kökünü Azərbaycan xalqının çox qədim ayin və mərasimlərindən götürərək, onları müasir formada birləşdirib. Bu söz elə bu gün də xalq içərisində işlənir. Məsələn, bir şəxsin məzəli söhbətləri həddini aşarkən deyirlər ki, daha bu qaravəlli oldu. Və yaxud, baməzə, xoşsifət, zarafatçı bir adam barəsində söhbət düşdükdə dərhal, onu tanıyaraq, “iş qaravəllidir!” söyləyirlər.

Biz estrada sənətinin janr növlərinin köklərini araşdırdıqca, onların yaranmasını musiqi, rəqs, nağıl, dastan, rəvayət, şeir, qəzəl, meyxana, pantomima, kəndirbazlıq, gözbağlıca, dərvişlik, təlxəklik və s. ifaçılıq üslublarında görürük. Və yuxarıda adı çəkilən sənətin ifaçılarının birgə iştirakı ilə el şənlikləri, bayram tədbirləri, kütləvi mərkəllər yaranmış, yüz illər boyu bu forma, üslub yaşayıb inkişaf etmişdir.

Meydanda səhnəni xatırladan ayrıca bir yer nəzərdə tutulurdu. Meydan həm salonu, həm də səhnəni xatırladırdı. Aktyorlar, tamaşaçılar meydanın ətrafında bardaş qurub əyləşirdilər. Tamaşaya isə meydanbaba – “rejissor” rəhbərlik edirdi. O, hətta tamaşanın gedişatı boyu şuluqluq salıb maneçilik törədən şəxsləri ya cərimə edir, ya da meydandan qovurdu. Burada aktyorla tamaşaçı arasında müəyyən hədd qoyulmurdu. Tamaşaçılar hadisələrin yaxın iştirakçısı olur, yeri gəldikcə, aktyor-mükaliməçi onlara müraciət də edirdi. Həmin dövr üçün aktual məsələlərdən birinə toxunduqda aktyor camaatdan soruşardı:

- Ay camaat, qazı dəlidir, ya yox?

Camaat:

- Bəli, dəlidir, - deyə yerlərindən dillənərdilər.

Tamaşanın istiqaməti bəzən elə sualların cavabından asılı olurdu. Belə tamaşaların xüsusiyyətləri estrada sənətinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bundan əlavə, kəndirbaz, gözbağlıca, aşıq, sazəndə, xanəndə, təlxək, Kosa da iştirak edir. Keçəl və onların vəhdət halında çıxışları, müəyyən proqram çərçivəsində iş istiqamətləri estradadakı konsert proqramını xatırladırdı.

Bu tamaşalarda heç bir informasiya aşılaman dekor hazırlanmırdı, köhnə bir palaz, yaxud bir-iki həsir, qamış və ya çubuqdan hörülmüş arakəsmələrdən istifadə olunurdu. Gərdeyi xatırladan bu arakəsmə aktyorlar üçün səhnə arxasını əvəz edir və geyimi dəyişdirmək üçün münasib yer sayılırdı. Camaatın oturduğu yerlər nəzərə alınaraq bir-birindən beş-altı metr aralıda iki dirək basdırılaraq, onları kəndir, zivə ilə (şəlrıt) birləşdirirdilər. Kəndirlər həddən ziyadə çox tarım çəkiliydi. Söylədiyimiz həsir və palaz isə kəndirin üstünə atılırdı. Əlavə olaraq, gecə vaxtı meydançanın qabaq hissəsində üçbucaqlı formada bir-birindən aralı dirəklər vurulur, üstündə çiraqlar qoyulurdu ki, meydança işıqlansın. Seansa camaatın gur axını üçün musiqi çalınır, nəğmələr, meyxanalar ifa edilirdi. Demək olar ki, tamaşalar zurnaçı və aşıq dəstəsi müşayiət edilir, çox vaxt isə tamaşadan öncə akrobatlar, hoqqabazlar məzəli oyunlar göstərirdilər. Həm də daimi iştirakçı Kosa özünü də camaatı tamaşaya baxmağa dəvət edirdi. O, uluğun üstündə hər hansı şəhər və ya kəndə girərkən, “Qaravəlli” gəldi - deyərək camaatı səsləyir, həvəsləndirirdi. Qaravəllinin peşəkar ifaçılarından sayılan Kosa həm də tamaşanın təşkilatçısına çevrilirdi.

Rus estradasının tarixinə nəzər salsaq, skomoroxların yaradıcılığı ilə bizim qaravəlli yaradıcılığı arasında çoxlu oxşar cəhətlər görürük. Rusiyada skomoroxlar yarmarkalarda çıxış edirdilər. Bir yarmarkada eyni vaxtda yaxın məsafəli bir neçə balaqan və balkonlar qurulurdu. Hər bir balaqan və balkonun öz skomoroxları olurdu. Həmin balkonlardan “Ded” adlı bir ifaçı - adından məlum olduğu kimi, ağı saqqallı, biğli, qoca bir kişi başında papaq - yarmarkaya gələn kütləni müxtəlif şirin sözlərlə, hay-harayla öz

balkonuna çağırırdı. Camaat toplaşandan sonra ifaçılar balkonda kukla oyunu nümayiş etdirirdilər. Əhali arasında məşhur olan “Petruşka”nın iştirakı ilə yumoristik, satirik səhnəciklər oynanırdı. Sonra isə balkonun aşağısında prestidijitorlar, ağır idman daşları oynadan pəhləvanlar, balalaykanın müşayiəti ilə satirik kupletlər oxuyan ifaçılar, “Ded”in köməkçiləri birlikdə “rayeşnik”lər söyləyir, xalqı əyləndirərək pul qazanırdılar.

Yenidən “Qaravəlliyə” nəzər salaq. Kosa uluğun belində kəndin içində gəzərək, müasir dillə desək, qaravəllini reklam edir, camaatı meydana səsləyirdi. Qaravəlli başlamamışdan beş-on dəqiqə əvvəl meydanbabanın (meydan bəyi də adlandırılır) köməkçiləri ətrafda olan camaatı müxtəlif şirin sözlərlə, zarafatlarla tamaşaya cəlb edirdilər. Bizə gəlib çatan Qaravəlli tamaşası neçə ildir ki, öz fəaliyyət kollektivlərində, el şənliklərində oynanılır. Proqramlarında isə meyxana deyişməsi, məişət əhvalatından bəhs edən səhnəcik, güləşçilər, mahnılar, rəqslər, Kosa və Keçəlin iştirakı ilə oyunlar vardır. Diqqətlə fikir verilsə, bəlli olar ki, bunlar əsl estrada proqramıdır. Həm də ayrı-ayrı hazır nömrələr cəmlənmişdir. Zaman keçdikcə hər dəfə hər hansı bir estrada nömrəsi yenisi ilə əvəzlənirdi. Qaravəllidə də bu prinsipləndən istifadə edilir və hər dəfə yeniləşdirmək olurdu. Deyilənlərə görə, qara camaat bu tamaşaları sevdiyinə, daha çox yığıldığına görə onu Qaravəlli adlandırmışlar. Adətən “Qaravəlli” dedikdə məzəli hadisə və ifadələrlə dolu qısa pyeslər və tamaşaçıları güldürmək məqsədilə pərdəarası göstərilən söz oyunbazlığı nəzərdə tutulmuşdur [34, 4].

Respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi, kinorejissor və aktyor Məmməd Əlili bu barədə xatirələrini bölüşürdü: “O vaxtlar tamaşalarda antrakt olmazdı. Antrakt zamanı səhnədə pərdə bağlanardı, pərdənin arxasında isə səhnə ustaları tələsik dekorasiyaları, aktyorlar isə geyimlərini dəyişməyə başlayırdılar. 5-10 dəqiqə müddət ərzində pərdə önündə bəzən meyxanaçılar

meyxana deyər, öncə göstərilən tamaşada iştirak etməyən aktyorlar intermediya oynayır, cəngi sədələri altında pəhləvanlar güləşir, sazəndələr və xanəndələr çalib-oxuyurdular". Teatr afişaları və qəzet elanlarında görürük ki, tamaşaların sonunda vodevillər də oynanılmışdır. Elçin Aslanovun 1968-ci il tarixli "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində "Qaravəllilər" adlı məqaləsindəki fikirləri əsas götürsək, XX əsrin əvvəllərində tamaşalarda pərdəarası və tamaşa sonu oynanılan intermediyalar və vodevillər "Qaravəlli" forma və üslubundan xəbər verir.

Qaravəlli tamaşalarında aktyorun ifa tərz, düşdüğü vəziyyətlərə, qarşılaşdığı hadisələrə qarşı onun münasibəti tamaşanın satirik ruhunu daha da qüvvətləndirməklə yanaşı, onu xüsusi, dərin mənə çalarları ilə zənginləşdirirdi. Aktyorların tamaşada istifadə vasitələri bir xurcun geyimdən ibarət olurdu. Onların paltar dəyişməyi ilə oyunda təzə bir obraz yaranırdı. Aktyor özünü müəyyən tipik obrazlara oxşatmaq üçün primitiv qrimdən – yumurta sarısı qatılmış un, his və kömür tozundan istifadə edirdi.

Janr və məzmun etibarilə qaravəlli tamaşalarını 4 qrupa bölmək olar:

1. *Müəyyən milli ayınlə əlaqədar olan mərasim və alleqorik tamaşalar:*

2. *Xalq dastan və nağıllarının səhnələşdirilmiş tamaşaları:*

3. *Gülməli məişət tamaşaları;*

4. *Əyləncə məqsədilə nümayiş etdirilən kütləvi mərakə.*

Güman etmək olar ki, birinci qrupa aid edilən ayınlə əlaqədar mərasim tamaşalarından ibarət "Qaravəlli" də rəmzi ünsürlər üstünlük təşkil edirdi. Burada hadisələr və obrazlarla müəyyənləşdirilmiş inam, inanc və etiqadların simvolu işıqlandırılmışdır. Məsələn, Yaz

bayramı ilə bağlı göstərilən tamaşalarda ("Kosa öldü", "Kosa və gəlin") bunu daha aydın sezmək mümkündür.

"Kosa və gəlin" tamaşasının məzmununa nəzər saldıqda görürük ki, "Təzə gəlin" (torpağın rəmzi) beli bükülmüş, qocalaraq taqətdən düşmüş Kosadan (qışın rəmzi) gileylidir. Bunu hiss edən Kosa onu qışqanır. Gəlinə olan bu qışqanclıq "torpağa" qışqanclıq deməkdir. Kosa min bir fənd-fel işlədərək onu hiylə ilə insanlardan gizlətməyə çalışır. O, qarşından gələn qışa kimi birtəhər başını girələmək istəyir.

Xalqın arzu-istəyini tərənnüm edən, onun müdrikliyini təmsil edən diribaş Keçəl gəlir. Torpağın - Gəlinin isə zəhmətkeş, zirək, sağlam təfəkkürlü cavan bir insana ehtiyacı vardır. Keçəl özü də bu işə laqeyd deyildir. Çünki onun da Gəlinə gözü düşmüşdür. Bu işə isə ancaq Keçi (yazın rəmzi) əncam çəkə bilər. Hər bir işdə ayıq olan Kosa yazın gəlişinə maneə, əngəl törətməkdən ötrü Keçinin balalarını gizlədir. Uzun mübarizədən sonra Keçəl, Keçinin köməyi ilə Kosanı - yəni qışı - məhv edir. Keçinin balaları da azadlığa çıxır. İnsanla torpaq bir-birinə qovuşurlar. Beləliklə, Gəlinlə Keçəlin toyu başlanır. Hamı yallı gedir, sevinir. Qaravəlli tamaşalarında məhz Kosa və Keçəl ümumiləşmiş rəmzi obrazlardır. Lakin Kosa müəyyən bir zaman ərzində xüsusən qaravəlli tamaşalarında zahirən eybəcər və gülünc qiyafədə təqdim edilmişdir.

Qaravəlli tamaşalarının mövzu rəngarəngliyi, tamaşaçıların diqqətini cəlb edən məqamlardan biridir. Bu mövzularda xalq öz həyatında rast gəldiyi əhvalatlara bənzər səhnələr görəndə nümayiş daha baxımlı olur. Janr və məzmun etibarilə 4 qrupa bölünməsi bizə imkan verir ki, qaravəlli tamaşalarının o dövrlərdə estrada sənətinin janr növlərinin inkişafında mühüm rol oynadığını elmi şəkildə sübut kimi təqdim edək. ❖

Резюме

Горхмаз Алилиджанзаде

РОЛЬ ВИДОВ ЖАНРОВ НАЦИОНАЛЬНОГО ЭСТРАДНОГО ИСКУССТВА В СОЗДАНИИ СПЕКТАКЛЕЙ «ГАРАВЕЛЛИ»

С научной точки зрения сравнивать представления «Гаравелли» с уличными представлениями – неправильный подход. Этот вид представлений относится к эстраднему искусству и должен рассматриваться как «эстрадное представление», «эстрадная программа», «развлекательное эстрадное шоу (мереке)». В таких постановках воплощены разные виды жанров эстрадного искусства, которые исполняются отдельно или в синтезе. Элементы и формы жанров эстрадного искусства прослеживаются в ритуалах и церемониях. Разделение представления «Гаравелли» на 4 группы по жанрам и содержанию, позволяет представить в качестве научных доказательств, что представления «Гаравелли» играли важную роль в развитии жанров эстрадного искусства того времени.

Ключевые слова: эстрада, жанр, танец, музыка, представление.

Summary

Gorkhmaz Alilijanzade

THE ROLE OF GENRES OF NATIONAL ESTRADA ART IN THE CREATION OF THE PERFORMANCES «GARAVELLI»

Scientifically, comparing Garavelli performances to street performance is a wrong approach. This type of performances belongs to estrada art and should be considered as «estrada performance», «estrada program», «entertaining estrada show (mereke)». In such productions, various types of estrada art genres are embodied. Different types of genres are performed separately or in synthesis. Elements and forms of estrada art genres can be traced in rituals and ceremonies. Dividing the performance of «Garavelli» into 4 groups according to genres and content, allows us to present as scientific evidence that the performances of «Garavelli» played an important role in the development of genres of estrada art of that time.

Key words: Estrada, genre, dance, music, performance.